

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ HEGEL
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

1. Δέν πρόκειται νά ακολουθήσει μιὰ άτακτη άπαρίθμηση όνομάτων και χρονολογιών, αλλά θα έπιδιώξω νά κωδικοποιήσω τά βασικότερα νεοελληνικά ρεύματα έπαφής με τόν Hegel¹ και νά καθορίσω τήν κοινωνική τους άφετηρία και στόχευση. Ίσως πληρέστερη θα ήταν αύτή ή έργασία άν, έκτός άπό τήν παρουσία του στους Νεοέλληνες, είχα προτάξει τήν παρουσία τοῦ έλληνικοῦ πνεύματος στη σκέψη του. Όμως αύτό τό θέμα έχει διεξοδικά μελετηθεϊ άπό πολλούς έρευνητές² και έχει έξακριβωθεϊ τι διδάχθηκε άπό τήν κλασική έλληνική παιδεία ό νεαρός Hegel και πώς αύτή γονιμοποίησε στη συνέχεια τό φιλοσοφικό του στοχασμό. Θα περιορισθούμε λοιπόν στην άναζήτηση τής παρουσίας του - θετικά ή άρνητικά - στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη, έπιμένοντας βέβαια στην έξήγηση τών ιστορικών αίτιών που κάθε φορά τήν επέβαλλαν.

2. Ζούσε άκόμη ό Hegel όταν ό Κ.Μ. Κούμας μετέφραζε τό 1818 τή

---

1. Για μιὰ πρώτη άντιμετώπιση αύτου τοῦ θέματος, κυρίως σ' ό,τι άναφέρεται στο 19ο αϊώνα, βλ. Γ. Κ. Γρατσιάτου, 'Εγγελιανοί έν Ελλάδα, «Αρχεϊον φιλοσοφίας και θεωρίας τών έπιστημών», τ. Γ' (1932), σ. 225 κκ. και Κ. Ι. Λογοθέτη, 'Ο 'Εγγελισμός έν Ελλάδα, Τεσσαρακονταετηρίς Θεοφίλου Βορέα, τ. Α' ('Αθήνα 1940), σ. 117 κκ. (έκτός άπό τόν πρόλογο και τόν επίλογο άναδημοσιεύεται τμήμα τοῦ βιβλίου του: 'Η φιλοσοφία τοῦ 'Εγγέλου και ή επίδρασις αύτής επί τήν νεωτέραν και σύγχρονον διανόησιν, τ. Β', 'Αθήναι 1989, σ. 758 κκ.).

2. E. - M. Buller, *The Tyranny of Greece over Germany* (Cambridge 1935), W. Rehm, *Griechentum und Goethezeit* (Leipzig 1936), J. G. Gray, *Hegel's Hellenic Ideal* (New York 1941)=Hegel and the Greek Thought (New York - Evanston 1968), E. Wolff, *Hegel und die griechische Welt, «Antike und Abendland»*, τ. 1 (1945), σ. 163 κκ., M. Heidegger, *Hegel und die Griechen, Festschrift für H. - G. Gadamer* (Tübingen 1960), σ. 43κκ., H. - G. Gadamer, *Hegel und die antike Dialektik, «Hegel-Studien»*, τ. 1 (1962), σ. 173 κκ., L. Sichirollo, *Hegel und die griechische Welt, «Hegel - Studien», Beiheft 1(1964)*, σ. 263 κκ.=Διαλέγεσθαί - Dialektik. Von Homer bis Aristoteles (Hildesheim 1966), σ. 171 κκ., J. Taminaux, *La nostalgie de la Grèce à l' aube de l' idéalisme allemand* (La Haye 1967), J. D' Hondt (éd.), *Hegel et la pensée grecque* (Paris 1974), D. Janicaud, *Hegel et le destin de la Grèce* (Paris 1975), N. Psimmenos, *Hegels Heraklit - Verständnis* (Basel - Paris 1978), σ. 1 κκ., B. Vieuillard, *Platon et l' idéalisme allemand (1770-1830)* (Paris 1979).

«Σύνοψιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ W. G. Tennemann, ὅπου σημειώνεται γιὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του πῶς «μαῖς ἀνεκάλουον τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τοὺς χρόνους»¹. Ἐπίσης στὸν κύκλο τῶν ἄμεσων μαθητῶν του συγκαταλέγονται ὀρισμένοι Ἑλληνες φοιτητές². Στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος καὶ εἰδικότερα στὴν ἐποχὴ τῆς Βαβαροκρατίας πολλαπλασιάστηκαν οἱ μορφωτικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴ Γερμανία. Τὸ βασικὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς κρατικῆς ζωῆς θεσπίστηκε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ νομικοῦ καὶ ἱστορικοῦ G. L. von Maurer καὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης ἀνατέθηκε στὸν καθηγητὴ τῆς φιλοσοφίας Chr. A. Brandis³. Ἄν ἡ Ἀθήνα εἶχε ὀριστεῖ διοικητικὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, τώρα μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ πρώτου Πανεπιστημίου τὸ 1837 γίνεται καὶ πολιτιστικὸ κέντρο, ὅπου ἡ ἀκαδημαϊκὴ φιλοσοφία πρόσφερε κοινωνικὴ περιωπὴ στοὺς λειτουργοὺς της. Νωρίτερα οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Μοισιόδαξ, Φιλιππίδης, Βενιαμὶν Λέσβιος, Κοραῖς) εἶχαν προσεγγίσει περισσότερο τὴ γαλλικὴ φιλοσοφία⁴, γεγονός πού ἐξηγεῖται ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολία τῆς ἐπαναστατημένης Γαλλίας στοὺς ὑπόδουλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Τώρα ὅμως μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ λειτουργία τῆς φιλοσοφίας οἱ ἐπαφὲς μὲ τὴ Γερμανία⁵ εἶναι συχνότερες, εἴτε ἄμεσα (ὅσοι σπουδάζουν στὴ χώρα τοῦ Hegel) εἴτε ἔμμεσα (ὅσοι σπουδάζουν στὴν Ἰταλία⁶ ἢ τὴ Γαλλία, ὅπου γνωρίζουν καὶ τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία). Ὁ ἔμμεσος τρόπος συνάντησης μὲ τὴ σκέψη τοῦ Hegel παρουσιάζεται περισσότερο στὰ Ἐφθάνησα, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Π. Βράιλα Ἄρμεν⁷ πού ἄκουσε τὸ 1828 στις παραδόσεις τοῦ V. Cousin γιὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο, ἂν καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῶν ἰδεῶν του I. Μενάγιας ἀπὸ τὴν Κεφαλα-

1. Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας (Βιέννη 1818), σ. 200.

2. Γιὰ τὸ φίλο τοῦ νεαροῦ Hegel Δ. Νικολίδη ἐτοιμάζει ἐργασία ὁ συνάδελφος Ν. Ψημμένος. Πρβλ. I. N. Θεοδωρακόπουλου, Ἐγγελοὶ καὶ Ἰωάννης Βενθύλος, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 44 (1969), σ. 70 κκ. καὶ J. Theodorakopoulos, Hegel und Johannes Benthyllos, στὸ: H.-G. Gadamer (Hrsg.), Stuttgarter Hegel-Kongress 1970 (Bonn 1974), σ. 677 κκ.

3. Βλ. D. I. Tarrou, Genesis, Origin and Development of the National and Kapodistrian University, 1837-1936 (N. York University 1968), σ. 12κκ. καὶ Ἀλ. Δημαρᾶ, Ἡ μεταρρύθμιση πού δὲν ἔγινε, τ. Α' (Ἀθήνα 1973), σ. 59.

4. Βλ. Π. Χ. Νούτσου, Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων (Ἀθήνα 1981), σ. 15 κκ.

5. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, Οἱ Ἑλληνες φοιτητὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καὶ ἡ παρουσία τους στὴν πανεπιστημιακὴ ζωὴ τῆς νεώτερης Ἑλλάδας (1800-1850), «Παρασός», τ. 21 (1979), σ. 334 κκ. Πρβλ. E. I. Κοιτιάδη, Γερμανικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἐνα κεφάλαιο: Κ. Ἀσώπιος, «Ὁ Ἐρμανιστῆς», τ. 15 (1978/79), σ. 154 κκ.

6. Βλ. G. Cacciatore, Hegel in Italia e in italiano, στὸ: F. Tessitore (ed.), Incidenze di Hegel (Napoli 1970), σ. 1057 κκ.

7. Βλ. E. Μουτσόπουλου, Εἰσαγωγή, στὸ: Βράιλα, Φιλοσοφικὰ ἔργα, τ. Α' (ἔκδ. E. Μουτσόπουλου - Αἰκ. Δῶδου, Θεσσαλονίκη 1969), σ. μστ'.

λονιὰ εἶχε μαθητεῦσει στὴ Λιψία, ὅπου καὶ ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς φιλοσοφίας¹. Τὰ κεντρικὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν πολιτικὴ τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους ἦταν ἡ ἔθνικὴ ὀλοκλήρωση (ἐφόσον μεγάλο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ὑπόδουλο) καὶ ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος (μὲ στόχο νὰ συναγωνισθοῦμε τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἀνάπτυξη). Τὰ τρία κόμματα ποὺ κυριάρχησαν στὸν πολιτικὸ στίβο τῆς χώρας μας στὰ πρῶτα τριάντα χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας της - τὸ «μοσχοβίτικο» (μὲ ἀπήχηση στὶς λαϊκὲς τάξεις καὶ τοὺς θρησκευόμενους), τὸ «ἀγγλικό» (ὁ ἐκφραστὴς τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων γιὰ τὸν «ἄνωθεν» ἐξευρωπαϊσμό τοῦ κράτους) καὶ τὸ γαλλικὸ (ποῦ θὰ «συγκεντρώσει τὶς φτωχότερες μάζες τῆς μεταπρατικῆς πῶλης»² καὶ τοὺς διανοούμενους) - θὰ συμβάλουν, τὸ καθένα μὲ τὸν τρόπο του καὶ μέσα στὰ ἀνεκτὰ πλαίσια τῆς Ὀθωνικῆς αὐλῆς ἢ τῆς ξένης προστασίας, στὴν ἐπίλυση τῶν ἐθνικῶν προβλημάτων. Τότε προβλήθηκε καὶ ἡ ἀποψη πῶς ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο μοχλὸ γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ ἦταν δεδομένος ὁ οἰκονομικὸς ρόλος ποὺ διαδραμάτιζε ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ κράτους: ὅταν δηλαδὴ μιὰ εὐάριθμη μεταπρατικὴ ἀστικὴ καὶ μικροαστικὴ τάξη ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἔφερε στὴν περιφέρεια τῆς Ἀν. Μεσογείου τὸν εὐρωπαϊκὸ καπιταλισμὸ³. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ «Μεγάλῃ Ἰδέᾳ» καρποφοροῦσε καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς ἀνώτερης ἑλληνικῆς φυλῆς ποὺ εἶναι προορισμένη νὰ παῖξει καθοριστικὸ ρόλο στὶς παγκόσμιες ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Μὲ ἔντονη τὴ μνήμη τῶν θεωρήσεων τοῦ «ἐθνικοῦ φιλόσοφου»⁴ τῆς Γερμανίας ὁ Μ. Ρενιέρης προσεγγίζει τὸ 1841 τὸ «φιλοσοφικὸν τῆς Ἀνατολῆς ζήτημα»⁵ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ἡ ἀρχαιότητα ἀποτελεῖ τὸ βασίλειο τοῦ «οὐκ ἐγὼ» (κυριαρχεῖ ὁ γενικὸς καὶ ἀπρόσωπος λόγος καὶ ὀνομάζεται ἐποχὴ τοῦ Θεοῦ Πατέρα), οἱ Νέοι χρόνοι (ἡ ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ) εἶναι τὸ βασίλειο τοῦ «ἐγὼ» (ἐπικρατεῖ ὁ ἀτομικὸς λόγος) καὶ ἡ μέλλουσα ἱστορία πραγματώνει τὴ συμβασιλεία τοῦ «οὐκ ἐγὼ» μὲ τὸ «ἐγὼ» (ἐποχὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος)⁶. Ἡ Ἑλλάδα ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ἔχει προορισθεῖ νὰ συμφιλιώσει πνευματικὰ τὶς δύο πρῶτες ἐποχὲς καὶ νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς Ἱστορίας⁷. Τὸ ἴδιο θέμα (ἀλλὰ μὲ διαφορετικὲς προϋποθέσεις) ἀντιμετώπισε καὶ ὁ Βράιλας, ὅταν ὑποστηρίζει πῶς ἡ «φυσικωτέρα

1. Βλ. Λογοθέτη, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου, τ. Β', σ. 766 κκ.

2. Κ. Μοσχάδης, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία τοῦ κινήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης (Θεσσαλονίκη 1979), σ. 110.

3. Κ. Τσουκαλῆς, Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή, Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922) (1975, Ἀθήνα 1977), σ. 28 κκ., 267 κκ.

4. Κ. Rosenkranz, Hegel als deutscher Nationalphilosoph (Leipzig 1870), σ.

340, passim.

5. Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (Ἀθήναι 1841), σ. γγ' (Πρόλ.).

6. Ὁ. π., σ. ζ'-η' (Πρόλ.), 14, 47.

7. Ὁ. π., σ. ιβ' (Πρόλ.).

και δικαιότερα και ώφελιμώτερα πολιτική τής Εύρώπης είναι ή ἐγκόλπωσις του 'Ελληνισμού, ή αντικατάστασις τούτου εις τὸν μωαμεθανισμόν» και ἀναμένει τὴν προετοιμασία «τῆς νέας φάσεως τῆς ἱστορίας, καθ' ἣν ὁ Χριστιανισμός και ὁ ἀχώριστος αὐτοῦ σύντροφος ὁ πολιτισμός θέλουσι μεταβῆ εἰς τὴν 'Ασία διὰ τῆς 'Ορθοδοξίας»¹.

3. Ἐνα ἀκόμη σημεῖο τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, ὅπως μάλιστα ἀναπαράγοταν ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτικούς μηχανισμούς τοῦ νεοσύστατου κράτους πού εἶχε καθιερώσει ἀρχικά ὡς νομισματικὴ μονάδα τὸ «φοίνικα»², ἀποτελεῖ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν αἰώνια νεότητα τῶν Ἑλλήνων πού προβαλλόταν ὡς ἀναντίρρητο γεγονός σ' ἐποχὲς ἐθνικῆς ἀμυνας. Ὁ Herder, στὰ πλαίσια τῆς μελέτης τῶν βιολογικῶν βηματισμῶν τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἀπὸ τὴ γέννησή του ὡς τὴν ὄριμανση, εἶχε διακρίνει στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα τὴν «παιδικότητα τῆς ἀνθρωπότητος»³. Σ' αὐτὴ τὴ θεώρηση ἐνυπάρχει τὸ αἰσθητικὸ ἀντίκρισμα τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως εὐγλωττα τὸ ἐκφράζει ὁ Winckelmann: «ὁ μοναδικὸς δρόμος γιὰ νὰ γίνουμε ἀμίμητοι εἶναι ἡ μίμηση τῶν Ἀρχαίων»⁴. Ὁ γερμανικὸς κλασικισμὸς - ἰδιαίτερα στὶς εἰκαστικὲς τέχνες και στὴ λογοτεχνία - ἦταν γέννημα μιᾶς χώρας πού δὲν εἶχε δικὸ της πολιτιστικὸ παρελθὸν (ἀντάξιο τῶν ὀραματισμῶν της γιὰ τὸ μέλλον) και γι' αὐτὸ ἔβλεπε στὴν Ἑλλάδα ἕνα αἰσθητικὸ και κοινωνικὸ «Kontrastbild»⁵ τοῦ παρόντος, ὅπως ἀκριβῶς θεωροῦσε τὴν Ἀμερικὴ «χώρα τοῦ μέλλοντος»⁶. Στὴν ἴδια ἰδεολογικὴ κατεύθυνση κινεῖται και ὁ φιλοσοφικὸς κλασικισμὸς, ὅπως λογουχάρη παρουσιάζεται στὸν Hegel πού πίστευε ὅτι στὸ «ὄνομα τῆς Ἑλλάδος ἡ καρδιὰ τοῦ πολιτισμένου Εὐρωπαίου και ἰδιαίτερα τοῦ Γερμανοῦ ἀκούει τὴν πατρίδα του»⁷. Στὶς «Παραδόσεις γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας», ἐπίσης, διατυπώνει τὴν ἀποψη πὼς ὁ ἑλληνικὸς κόσμος «προσφέρει τὴ χαρούμενη ὄψη τῆς νεανικότητος τῆς πνευματικῆς ζωῆς»⁸ και ὡς «ἕμορφη ἀτομικότητα» ἀποτε-

1. Ἀνατολή και Δύσις (1854), *Φιλοσοφικά ἔργα*, τ. Δ² (ἐκδ. Ε. Μουτσόπουλου, Α. Γλυκοφρύδου - Λεοτσίνη, Ἀθήναι 1974), σ. 335/336.

2. Βλ. Π. Χ. Νούτσου, ὁ. π., σ. 121.

3. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791), *Werke*, ἐκδ. Β. Suphan, τ. 5 (Berlin 1891), σ. 491 κκ. Ὁ Κ. Μ. Κούμας, *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. Α' (Βιέννη 1818), σ. ιη' μεταφράζει: «νηπιότητα τῆς ἀνθρωπότητος».

4. *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* (1755, Baden - Baden 1962: 1756), σ. 330.

5. *G. Lukács*, *Der junge Hegel* (Berlin 1954), σ. 73.

6. *Hegel*, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, τ. I: *Die Vernunft in der Geschichte* (ἐκδ. J. Hoffmeister, Hamburg 1955), σ. 209. Πρβλ. *M. Henningsen*, *Der Fall Amerika. Zur Sozial- und Bewusstseinsgeschichte einer Verdrängung* (München 1974), σ. 77 κκ.

7. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Sämtliche Werke*, ἐκδ. H. Glockner, τ. 17, σ. 187.

8. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, τ. II (ἐκδ. G. Lasson, Hamburg 1968), σ. 528 κκ.

λεῖ «μιά ἀληθινὴ νεανικὴ πράξι»¹. Τὴν ἐπιβίωση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἐπισημαίνουμε καὶ στὸν Marx πού γνωρίζει τὸν ἀντιστορισμὸ² τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τὴν ἀπομυθοποιεῖ: «Κανονικὰ παιδιὰ ἦταν οἱ Ἕλληνες. Ἡ γοητεία πού μᾶς προκαλεῖ ἡ τέχνη τους ἀνταποκρίνεται στὴν ἐλάχιστη ἀναπτυγμένη κοινωνικὴ βαθμίδα. Εἶναι μᾶλλον τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς (τῆς κοινωνικῆς βαθμίδας) καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ γεγονὸς πὼς οἱ ἀνώριμες συνθῆκες [...] δὲν πρόκειται νὰ ξαναγυρίσουν πιά»³. Πολλοὶ Ἕλληνες διανοητὲς τοῦ προηγούμενου αἰώνα υἰοθέτησαν τὴ γερμανικὴ αὐτὴ θεώρηση τῶν προγόνων μας γιὰ νὰ δώσουν στὴν ἰδεολογία τῆς ἀναγέννησης» τοῦ ἔθνους τὴν ἀπαραίτητη θεμελίωση. Μολονότι ὁ Βράιλας (πού ἔκρινε σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ἔργων του τὸ Hegel)⁴ φρονοῦσε πὼς τὸ «ἔαρ τῆς ἱστορίας οὐδέποτε θέλει ἐπανελθεῖ, οὐδὲ τὰ προϊόντα αὐτῆς δύναται νὰ ἐπαναλάβῃ ἡ ὠριμάζουσα ἡδὴ ἀνθρωπότης, ὡς δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἡ χάρις καὶ ἡ ἀφέλεια τῆς πρώτης ἡλικίας»⁵, ὅμως ὁ Ν. Καζάκης δήλωνε ὅτι ἡ Ἑλλάδα «ἐκπροσωπεῖ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν νεότητα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, εἶναι ἡ κατ' ἑξοχὴν πατρὶς τοῦ καλοῦ, ἡ χώρα τοῦ ἰδεώδους ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος»⁶ καὶ ὁ Δ. Βερναρδάκης (θυμίζοντας τὴν ἀπόφανση τοῦ Hegel ὅτι «πᾶν τὸ ἀναγεννώμενον εἶναι ἀληθές»)⁷ διαπίστωνε πὼς ἡ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος σήμανε κιόλας. Συνοπτικὰ οἱ προσεγγίσεις τῆς χειρκελιανῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη τοῦ 19ου αἰώνα

1. "Ο. π., σ. 528 κκ.

2. Marx - Engels, Die deutsche Ideologie (1845/46), MEW, τ. 3, σ. 28 κκ.

3. Zur Kritik der Politischen Ökonomie. Einleitung (1857), MEW, τ. 13, σ. 64 καὶ Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (1859-1858, Berlin 1974), σ. 31. Πρβλ. Engels, L. Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (1888), MEW, τ. 21, σ. 298. Βλ. ἀκόμη R. Sannwald, Marx und die Antike (Zürich 1957), σ. 17 κκ. καὶ τὶς ἐργασίες πού σχολιάζει τὸ περιοδικὸ «Aethusa», τ. 8 (1975) σ. 119 κκ.

4. Φιλοσοφικὰ ἔργα, τ. Α', σ. 33/34, 101, τ. Β', σ. 28, 47, 75-78, 92, 354, τ. Γ', σ. 25, 94, 150, τ. Δ¹, σ. 20, 26, 33, 34, 69, 71, 97, 111, 112, 121, 203, 412 κκ., τ. Δ², σ. 57, 62, 64, 67 κκ., 80, 228 κκ., 325, 353.

5. Περί τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1871), Φιλοσοφικὰ ἔργα, τ. Δ², σ. 368.

6. Λόγος εἰσαγωγικὸς εἰς τὸ μάθημα τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, «Παρασός» τ. Β' (1878), σ. 163. Ἡ θεώρηση τῆς «αἰώνιας νεότητος» τῶν Ἑλλήνων διατηρήθηκε καὶ στὸν αἰώνα μας: I. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Ἡ φιλοσοφία ὡς μαρτυρία τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας, «Φιλοσοφία», τ. 4 (1974), σ. 488, τοῦ Ἰδίου, Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης περιόδου (Μαγούλα 1975), τ. 4 (Ἀθήναι 1979), σ. 250, 276, 278, Στ. Ράμφου, Αἰώνια παιδιὰ. Προφητεία γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἕλληνες (Ἀθήνα 1978), Α. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, Ἀειρετήν ἀρετήν, «Παρασός», τ. ΙΖ' (1975), σ. 206. Πρβλ. H. Rickert, Ἡ αἰώνια νεότης τῶν Ἑλλήνων, ΑΦΘΕ, τ. Α (1929), σ. 7 κκ.

7. Βλ. Λογοθέτη, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου, τ. Β', σ. 767/68. Πρβλ. Κ. Πορφυροπούλου, Ἔργον καὶ θέσις τῆς φιλοσοφίας (Ἀθήναι 1976), σ. 11/12, Π. Γρηγοριάδη, Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ (Ἀθήναι 1881), σ. 11, 15, 16, 19.

θά μπορούσαν να εξακριβωθούν στην προβληματική τῆς Μεταφυσικῆς¹, τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας², τῆς φιλοσοφίας τῆς ιστορίας³, τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας⁴, τῆς Αἰσθητικῆς καὶ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς⁵ καθὼς καὶ τῆς ιστορίας τῆς φιλοσοφίας⁶.

4. Ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Hegel στὴ νεοελληνικὴ σκέψη εἶχαν οἱ ἰδεολογικὲς συγκρούσεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1930⁷. Ὁ φασισμὸς (ποῦ ἐπικαλέσθηκε καὶ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο γιὰ τὴ νομιμοποίηση τοῦ αὐταρχικοῦ κράτους) εἶχε κίβλας ἐπικρατήσει στὴν Ἰταλία καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ Ἐθνικοσοσιαλισμοῦ στὴν ἐξουσία φαινόνταν ἀναπόφευκτη. Ἦταν νωπὴ ἀκόμη ἡ οικονομικὴ κρίση τοῦ 1929 καὶ ἀπτές οἱ ἐπιπτώσεις τῆς στὴν Ἑλλάδα ποῦ θά κηρύξει ἐπίσημα πτώχευση τὸ 1932. Εἶχαν ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὸ κυρίαρχο ἐμπορομεσιτικὸ τῆς σύστημα τὰ πολυπληθῆ προσφυγικὰ στοιχεῖα (μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσφέρουν φτηνὴ ἐργατικὴ δύναμη καὶ νὰ ἐπιταχύνουν τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση). Οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις τῆς ἀστικῆς τάξης (ποῦ χαρακτηρίστηκαν «ἐθνικὸς διχασμὸς») εἶχαν ὀδηγήσει τὴν ἡγετικὴ τῆς μερίδα στὴν ἀπόφαση νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ καθεστῶς «ἐκτάκτου ἀνάγκης» - ἀπὸ τὴν ψή-

1. Θ. Κατρη, Στοιχεῖα φιλοσοφίας (Ἀθῆναι 1851), σ. 122, Σπ. Κόμνου, Πρόδρομος φιλοσοφίας (Ἀθῆναι 1849), σ. 115 κκ., Βράιλα, Περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν δοκίμιον (1851), Φιλοσοφικὰ ἔργα, τ. Α', σ. 33 κκ., τοῦ ἴδιου, Εἰσαγωγή εἰς τὰς «Φιλοσοφικὰς μελέτας» (1864), Φιλοσ. ἔργα, τ. Β', σ. 75 κκ.

2. Βλ. Π. Γρατσιάτου, Σχίσμα Ἑκκλησίας πρὸς τὸν Χριστιανικὸν πολιτισμὸν (Ἀθῆναι 1893), σ. 22, 23, 42, 110, 112.

3. Βλ. Ρενιέρη, δ. π., Βράιλα, Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας τῆς ιστορίας (1853), Φιλοσ. ἔργα, τ. Δ², σ. 228 κκ. καὶ Γρατσιάτου, δ. π.

4. Βλ. Ν. Καζάζη, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Πολιτείας, τ. Α' (Ἀθῆναι 1891) σ. 11, 17, 25 κκ., 48 κκ.

5. Βλ. Κ. Στρατούλη, Δοκίμιον Καλλιλογίας ἤτοι στοιχεῖα Αἰσθητικῆς (Ζάκυνθος 1856), σ. κη', λ, 13κκ., 45 κκ., 144, 207, Ἐμμ. Ροῖδη, Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς, «Παρθασός», τ. Α' (1887), σ. 768 κκ., Βράιλα, Περὶ μουσικῆς (1866), Φιλοσοφικὰ ἔργα, τ. Δ¹, σ. 319 κκ., τοῦ ἴδιου, Περὶ ποιήσεως (1866), τ. Δ², σ. 363, 369, τοῦ ἴδιου, Ἱστορία καὶ ὄρισμός τοῦ καλοῦ, τ. Δ¹, σ. 412 κκ.. Γιὰ τὴ γνωριμία τοῦ Δ. Σολωμοῦ μὲ τὶς αἰσθητικὰς καὶ μεταφυσικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Hegel βλ. Π. Μουλλά, Μαρτυρίες γιὰ τὸ Σολωμό, «Ὁ Ἐρανιστής», τ. 1 (1963), σ. 107 κκ., L. Coustelle, Οἱ μεταφράσεις τοῦ Ν. Λούντζη γιὰ τὸ Σολωμό, «Ὁ Ἐρανιστής», τ. 3 (1965), σ. 225 κκ.

6. Ν. Κοτζιάς, Σχελλίγγιος (Ἀθῆναι 1855), σ. 11/12, τοῦ ἴδιου, Περὶ τῆς Πανεπιστημιακῆς σπουδῆς δοκίμιον (Ἀθῆναι 1858), σ. 85/86, 92, 114/115, 178/80, 197, τοῦ ἴδιου, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τ. Ε' (Ἀθῆναι 1878), σ. 5 κκ., Α. Κουτσουβέλης, Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Φιλοσοφίας (Ἀθῆναι 1907), σ. 178 κκ.

7. Ἡ πρώτη μετάφραση ἔργου τοῦ Hegel εἶναι, καθόσο γνωρίζω, τῆς «Λογικῆς» ἀπὸ τὸν Π. Γρατσιάτο (Ἀθῆναι 1915) — πρόκειται γιὰ τὴ μικρὴ «Λογικὴ» καὶ περιέχεται στὴν «Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften». Γιὰ τὶς ἀναφορὰς στὸν Hegel, στὴ συζήτηση τοῦ «Νουμᾶ» (1907-1909), βλ. Ρ. Σταυρίδου - Πατρικίου, Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ ζήτημα (Ἀθῆνα 1976), σ. 41, 52, 56, 98, 190, 221, 227, 280, 281, 282.

φιση τοῦ βενιζελικοῦ ιδιάνυμου τὸ 1930 ἦταν ὀρατὴ μιὰ τέτοια πορεία πρὸς τὴν αὐταρχικὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἀγωνιστικὲς συσπειρώσεις τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ αὐξανόμενη ἐπιρροή τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος στὸ χῶρο τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τῶν ἐπιτευξέων τοῦ πρώτου σοσιαλιστικοῦ κράτους, ἐξηγοῦν καὶ τὴν εὐρύτατη διάδοσι τῶν ἰδεῶν τοῦ μαρξισμού τὴν ἴδια ἐποχὴ. Τότε μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν τρεῖς διαφορετικὲς προσεγγίσεις τῆς γεγκελιανῆς φιλοσοφίας, σὲ συνάρτηση μάλιστα μὲ τὶς ποικίλες μορφὲς τῆς «Hegelrenaissance»¹ ποὺ εἶχε κινήσει ἐκδηλωθεῖ στὴν Εὐρώπη. Ἡ πρώτη, στὰ πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας, ἐκφράζει τὶς συντηρητικότερες δυνάμεις τοῦ τόπου καὶ πραγματοποιεῖται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Κ. Λογοθέτη. Ὁ φιλόπονος πανεπιστημιακὸς δάσκαλος (ἔγραψε πολυσέλιδα ἔργα ἀλλὰ χωρὶς καμιά ἀπαίτηση πρωτοτυπίας) δημοσίευσε τὸ 1939 ἓνα δίτομο βιβλίον μὲ τίτλο: «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τὴν νεωτέραν καὶ σύγχρονον διανόησιν». Ἡ διεξοδικὴ παρουσίαισι τῶν ἐπιμέρους θεμάτων ποὺ θίγει στὸ συνολικὸ του ἔργο ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος καθὼς καὶ ἡ παρακολούθησι τῶν ἐπιδράσεων του δικαιολογεῖται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: «ἡ ἀνθρωπότης ἀπὸ τινος χρόνου καταπεσοῦσα καὶ εἰς τὰ μυστὰ καὶ ἀπεχθῆ τοῦ ὕλισμοῦ τεναγῆ κυλινθηθεῖσα συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἀνακύψῃ καὶ εἰς ἑαυτὴν ἐπανέλθῃ, νῦν δὴ ἐπάναγκες ἐν αὐγῇ καθαρᾷ ἐποπτεύσῃ τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀτενίσῃ εἰς τὸ φωτοβόλον καὶ λαμπρὸν βασίλειον τῶν ἰδεῶν, ὧν ἡ θεραπεία ἀναδεικνύει τοὺς ἥρωας τῆς ἀρετῆς καὶ ἀπεργάζεται μονονουχὶ τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου»². Ἡ δευτέρη προσέγγισι ἐπιχειρήθη ἀπὸ νέους ἐπιστήμονες (Θεοδωρακόπουλος Κανελλόπουλος, Τσάτσος)³ ποὺ καταδίκασαν τοὺς γλωσσαμύνητορες καὶ ἦρθαν σὲ ρήξιν μὲ τὸ πανεπιστημιακὸ κατεστημένον, στὸ μέτρο βέβαια ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἀκαδημαϊκὴ τους ἀνέλιξιν. Νεοκαντιανοί, βασικά, στίς ἰδέες τους συσπειρώθησαν στὸ περιοδικὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» καὶ χωρὶς ὅμως ν' ἀποκόβονται ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία περίτεχνα συμβάλλουν στὴν ἀνανέωσίν της. Ἡ τρίτη προσέγγισι πραγματοποιήθη, μέσα καὶ ἔ-

1. Βλ. G. Lukács, Die Zerstörung der Vernunft (1954), Werke, τ. 9, σ. 474 κκ.

2. Ὁ. π., σ. θ'. Προγγήθησαν ὀρισμένες μικρότερες ἐργασίες, ὅπως π.χ. Σκιαγραφία τῆς περὶ Τέχνης φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου, «Κοσμοθεωρία», τ. Α' (1931), σ. 169 κκ. καὶ Κριτικὴ ἐπισκόπησις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου, «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», τ. Α (1935/36), σ. 59 κκ.

3. Βλ. ἑνδεικτικὰ Θεοδωρακόπουλου, Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ ἡ σημερινὴ γερμανικὴ φιλοσοφία, «Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν», τ. ΣΤ' (1935), σ. 82 κκ., Π. Κανελλόπουλου, Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστήμαι, ΑΦΘΕ τ. Α (1929), σ. 183 κκ., τοῦ ἴδιου, Αἱ θεμελιώδεις περὶ ἱστορίας θεωρίαι, ΑΦΘΕ, τ. Ζ (1935), σ. 175 κκ., 275 κκ. καὶ Τσάτσου, Τὸ ἔργον τοῦ G. del Vecchio καὶ ὁ Ἐγγελισμὸς ἐν τῷ Δικαίῳ, ΑΦΘΕ, τ. Β' (1930-31), σ. 362 κκ. Πρβλ. O. Lee, Μέθοδος καὶ σύστημα εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἐγγέλου, μτφρ. Μ. Τσαμαδοῦ, ΑΦΘΕ, τ. Θ' (1937), σ. 57 κκ.

ξω από την εκπαίδευση, από προοδευτικούς διανοούμενους που είχαν υιοθετήσει, άνοιχτά ή όχι, τη μαρξιστική μεθοδολογία. Ο Χ. Θεοδωρίδης έγραψε το 1933 πώς η διαλεκτική του Hegel άποτελεί το «γόνιμο στοιχείο τής φιλοσοφίας του» που άπαιτείται ν' άναποδογυρισθεί για νά φτάσουμε σε «όριστικές λύσεις»¹. Τήν ίδια χρονιά ή Ρ. Ίμβριώτη δημοσιεύει το πρώτο μέρος τών «Μεθοδολογικών προβλημάτων» με τίτλο: «Η διαλεκτική του Hegel». Με συχνές βιβλιογραφικές άναφορές στον Ν. Hartmann, τόν J. Cohn και τόν Β. Croce εκθέτει τις βασικές αντίλήψεις του Γερμανού φιλόσοφου για τη διαλεκτική, παρατηρώντας πώς με την κατάχρησή της ακατάντησε ό Προκρούστης που κακομεταχειρίστηκε και κολόβωσε όχι μόνο τη νόηση αλλά πολύ περισσότερο την πραγματικότητα, τη ζωή»². Ένα χρόνο νωρίτερα, το Μάρτη του 1932, ό Γληνός έδωσε διάλεξη για τη «Φιλοσοφία του Χέγγελ» που δημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες στο περιοδικό «Νέοι πρωτοπόροι». Μετά από μια σύντομη βιογράφηση έξηγει τις κοινωνικές προϋποθέσεις τής χεγκελιανής φιλοσοφίας και εκθέτει τις κύριες άπόψεις της. Ήπισημαίνοντας τις έπιπτώσεις της στην εμφάνιση του διαλεκτικού υλισμού καταλήγει: «Όλες οι φιλοσοφίες άκόμα και ή χεγκελιανή, όπως το παραδέχτηκε και ό ίδιος ό Χέγγελ, είτανε οι κουκουβάγιες, τά ιερά πουλιά τής Άθηνάς, που άρχίζανε το πέταμά τους με τά πρώτα σκοτάδια. Έρχονται ύστερ' από τη ζωή και προσπαθούνε κάτι νά ξεδιαλύνουμε μέσα στο σκοτάδι. Ο διαλεκτικός ματεριαλισμός διώχνει όλα τά νυχτοπούλια στις σκοτεινές φωλιές των. Δέ θέλει μόνο νά έξηγήσει τόν κόσμο, που τόν έξηγει πληρέστερα και ικανοποιητικότερα από κάθε άλλη φιλοσοφία, βοηθάει ν' αλλάξει ό κόσμος. Είναι ό προάγγελος μιās καινούργιας ημέρας»³.

5. Στην περίοδο μετά τόν έμφύλιο πόλεμο ως σήμερα μπορούμε νά διαπιστώσουμε ποικίλους τρόπους έπαφής (με διαφορετικές μεθοδολογικές προϋποθέσεις και ιδεολογικές προεκτάσεις) τής νεοελληνικής σκέψης με τόν Hegel. Το 1955 παρουσιάζεται ή άνακοίνωση του Κ. Ι. Δεσποτόπουλου «Ο πόλεμος κατά Πλάτωνα και Χέγγελ», όπου διατυπώνεται ή άποψη ότι ή διαλεκτική άπαρά τις μεγαλοφάνταστες αξιώσεις της, έμποδίζει μάλλον τη φιλοσοφική σκέψη νά συλλάβει τις σωστικές λύσεις τών ανθρωπίνων προβλημάτων»⁴. Το 1958 δημοσιεύει ό Κ. Ι. Λογοθέτης το πολυσέλιδο βιβλίο του: «Η μετά Κάντιον ι-

1. Είσαγωγή στη φιλοσοφία (Άθήνα 1933), σ. 210· πρβλ. σ. 288 κκ., 436κκ. και σ. 96 (κώπρητρησε πρόθυμα την παλινόρθωση και τη συντηρητική αντίδραση).

2. (Θεσσαλονίκη 1933) σ. 45/46. Η Ίμβριώτη είχε μεταφράσει το άρθρο του Α. Ντεμπόρν, Η διαλεκτική φιλοσοφία του Λένιν, «Αναγέννηση», τ. Α' (1927), σ. 445 κκ.

3. Έκλεκτές σελίδες, τ. Β' (Άθήνα 1971), σ. 107/108.

4. Ο πόλεμος κατά Πλάτωνα και Χέγγελ (1955), Μελετήματα πολιτικής φιλοσοφίας (Άθήνα 1976), σ. 158 κκ· Ηθικά Β' (Άθήνα 1962), σ. 45 κκ.

δεοκρατικὴ φιλοσοφία)¹ στὸ ὅποιο ἀναπλάθει, ὅταν παρουσιάζει τὴ χειρκελιανὴ φιλοσοφία, ὅσα ἔγραφε τὸ 1939 χρησιμοποιοῦντας τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ τὴν ἴδια μέθοδο σχολιασμοῦ. Τὸ 1961, στὴ σειρὰ τῶν μαθημάτων του στὴν «Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ», ὁ Κ. Δ. Γεωργιούλης² διαπραγματεύεται τὴ διδασκαλία τοῦ Hegel γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας, βέβαια χωρὶς ἀξιώσεις πρωτοτυπίας καὶ μὲ πρόθεση νὰ τονισθεῖ τὸ ἰδεαλιστικὸ τῆς περιεχόμενου. Τὸ περιοδικὸ «Ἐποχές» τὸ 1965 φιλοξενεῖ εἰδικὴ εἰσήγηση τοῦ Α. ν. Martin (μὲ ὑπότιτλο: «Ἡ φιλοσοφία του καὶ ἡ ἐπανάσταση ἀπὸ τὰ δεξιά») καὶ μετάφραση κειμένων τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου³. Στὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια κυκλοφόρησαν ἀρκετὲς μεταφράσεις χειρκελιανῶν ἔργων, μόνον ὀρισμένες ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο καὶ συχνὰ μὲ νοηματικὲς παρανοήσεις⁴. Ἐπίσης ἔχουν μεταφρασθεῖ ἀξιολογὰ βιβλία ποὺ μελετοῦν γενικὰ ἢ εἰδικὰ θέματα τῆς φιλοσοφίας του. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὰ ἔργα τῶν Κ. Korsch, Η. Lefebvre, R. Garaudy, J. Hyppolite καὶ R. Heiss⁵. Ἀκόμη ἔχουν γραφεῖ πρωτότυπες ἐργασίες, ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ πανεπιστημιακὸ χῶρο, ὅπως τῶν καθηγητῶν Θ. Βέικου καὶ Αὐγ. Μπαγιόνα⁶. Προσθέτω καὶ τὶς ἐνδιαφέρουσες διατριβές

1. (Ἀθῆναι 1958), σ. 424-821.

2. Αἱ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως διδασκαλίαι τοῦ Ἐγέλου καὶ τῶν ὁπαδῶν του (1961), *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας* (Ἀθῆναι 1976), σ. 141 κκ.

3. Τεύχ. 22 (Φεβρ. 1965), σ. 11, 21, 31, 84 κκ.

4. Βλ. βιβλιοκρισίες μου στὸ «*Διαβάζω*», τεύχ. 34 (Αὐγ. - Σεπτ. 1980), σ. 57 κκ. καὶ τεύχ. 45 (Αὐγ. 1981), σ. 45 κκ.

5. Κ. Korsch, Ἀπὸ τὴ Διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ στὴ Διαλεκτικὴ τοῦ Μάρξ (1923, μτφρ. Μ. Λαμπρίδη, Ἀθῆνα 1976), Η. Lefebvre, Χέγκελ - Μάρξ - Νίτσε (1975, μτφρ. Β. Κ. Δωροβίνη 1976), R. Garaudy, Χέγκελ (1962, μτφρ. Ντ. Γαρουφαλιᾶ, Ἀθῆνα 1979), J. Hyppolite, Χέγκελ καὶ Μάρξ (1965, μτφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλου, Ἀθῆνα 1979), R. H. Heiss, Οἱ μεγάλοι διαλεκτικοί. Χέγκελ - Κίρκεγκαρντ - Μάρξ (1963, μτφρ. Λ. Ἀναγνωστοῦ, Ἀθῆνα 1980).

6. Αὐγ. Μπαγιόνα, Ἡ ἔννοια τοῦ κακοῦ στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Hegel, «*Φιλοσοφία*», τ. 7 (1977), σ. 492 κκ., τοῦ ἴδιου, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ ὁ γαλλικὸς διαφωτισμὸς, «*Παρησάσος*», τ. 17 (1975), σ. 331 κκ., τοῦ ἴδιου, Ἡ ἱστορικότητα τῆς συνειδησης στὴ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ (Θεσσαλονίκη 1974), σ. 282 κκ., τοῦ ἴδιου, Μεθοδολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ στὰ πρώιμα ἔργα του γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ ἀστικοῦ κράτους, «*Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*», τ. 6 (1975), σ. 20 κκ., Θεοφ. Βέικου, Kant - Hegel. Κριτικὴ καὶ δογματικὴ διαλεκτικὴ, «*Δωδώνη*», τ. Ε (1976), σ. 413 κκ., τοῦ ἴδιου, Σύγχρονη Διαλεκτικὴ Φιλοσοφία (Ἰωάννινα 1976), σ. 35 κκ., τοῦ ἴδιου, Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ (Ἀθῆνα 1977), σ. 57 κκ., τοῦ ἴδιου, Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας (Ἀθῆνα 1980), σ. 47 κκ. Βλ. ἐπίσης Στ. Πάνου, Θέματα σύγχρονης Ὀντολογίας, τ. Α' (Ἀθῆνα 1974), σ. 27 κκ., τοῦ ἴδιου, Λογικὴ τοῦ Μηδενός, «*Φιλοσοφία*», τ. 4 (1974), σ. 59 κκ., τοῦ ἴδιου, Ἀπορία καὶ Διαλεκτικὴ, «*Δωδώνη*», τ. Δ' (1975), σ. 149 κκ., Ἀντ. Μανιτάκη, Ἡ σχέση κράτους καὶ κοινωνίας στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, «*Ὁ πολίτης*», τεύχ. 35 (Ἰούν. 1980), σ. 28 κκ., Ε. Μουτσόπουλου, Ἱστορισμὸς, Φαινομενολογισμὸς καὶ Ἀξιολογισμὸς εἰς τὴν Αἰσθητικὴν τοῦ Hegel (1971), *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, τ. Β'

Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, πού δημοσιεύτηκαν σέ ξένες γλῶσσες (Μαρκῆς, Ἄν. Γιανναράς, Ψημμένος, Βαλλιάνος, Κονδύλης)¹. Πρόσφατα ἐμφανίστηκε μιὰ συλλογή μελετῶν, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Εὐτ. Μπιτσάκη, πού ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς καὶ περιέχει ἀρκετές ἀναφορές στὸν Hegel². Ἐπίσης μέ τὴν εὐκαιρία τῶν ἑκατὸν πενήντα χρόνων ἀπὸ τὸ θάνατό του τὰ περιοδικὰ «Ἐποπτεία» καὶ «Ἐπιστημονικὴ σκέψη» ἀφιέρωσαν ἓνα τεῦχος στὴν παρουσίαση τῆς σκέψης του³ καὶ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ὀργάνωσε δημόσια ἐκδήλωση μέ ἕξι εισηγητὲς πού διαπραγματεύθηκαν τὴν καταγωγή, τίς θέσεις καὶ τίς ἐπιδράσεις τῆς χειρκελιανῆς φιλοσοφίας⁴.

(ἸΑθήναι 1978), σ. 296 κκ. καὶ *T. Πεντζοπούλου - Βαλαλά*, Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ ἀπὸ τὸν Hegel, «Φιλοσοφία», τ. 5/6 (1975/76), σ. 277 κκ.

1. *D. Markis*, Epekeina oustias. Platon und die Platon - Interpretation Hegels (Frankfurt a. M. 1967), *A. Giannaras*, Hegels Antigone Deutung und das Problem der Individuation (Freiburg i. Br. 1968), *N. Psimmenos*, ζ. π., *P. S. Vallianos*, The Struggle between Intuition and Concept in Hegel's Social Philosophy, 1800-1806: Labor, Reification and the Conceptual Immortality of Finite Consciousness (Brandeis Univ. 1979), *P. Kondylis*, Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1802 (Stuttgart 1979). Βλ. ἀκόμη *K. Papaioannou*, Hegel (Paris 1952), *Hegel*, La raison dans l'histoire (μτφρ. - σχόλια *K. Papaioannou*, Paris 1965), (σ. 5-40: ἡ εἰσαγωγή μέ τίτλο «Hegel et la philosophie de l'histoire»), *St. Panou*, Logische Identität. Bemerkungen zur Hegelschen Logik, «*Tijdschrift voor Filosofie*», τ. 38 (1976), σ. 98 κκ., *τοῦ Ἰδίου*, Zur Logik der Identität, «*Hegel - Jahrbuch 1979*» (1980), σ. 163 κκ., *Chr. Axelos*, Zu Hegels Interpretation der Tragödie, «*Zeitschrift für philosophische Forschung*», τ. 19 (1965), σ. 665 κκ., *N. Poulantzas*, La dialectique hégélienne - marxiste et la logique juridique moderne, «*Archives de philosophie du droit*», τ. 11 (1966), σ. 149 κκ., *K. Psychopedis*, Die Möglichkeit der Gesellschaftsphilosophie bei Hegel, σπδ: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie*, 5 (Frankfurt a. M. 1975), σ. 149 κκ., *M. Polemis*, Die reflexionslogische Begründung der Wirklichkeit bei Hegel, «*Hegel - Jahrbuch 1979*» (1980), σ. 236 κκ., *A. Fotinis*, The Logical and Ontological Status of Kant's Concept of the Noumenon and the Hegelian Interpretation, «*Φιλοσοφία*», τ. 8-9 (1978-1979), σ. 384 κκ. καὶ *E. Papadimitriou*, Der Satz vom Widerspruch bei Aristoteles und Hegel, «*Hegel - Jahrbuch 1980*» (1981), σ. 66 κκ.

2. Διαλεκτικὴ. Προβλήματα καὶ διερευνήσεις (ἸΑθήνα 1981), σ. 23 κκ., 56 κκ., 147 κκ., 200 κκ. Πρβλ. *Εὐτ. Μπιτσάκη*, Τὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι (1965, ἸΑθήνα 1975), σ. 206, *τοῦ Ἰδίου* Ἡ φύση στὴ διαλεκτικὴ φιλοσοφία (ἸΑθήνα 1981), σ. 116 κκ.

3. Τεῦχ. 59 (Ἰούλ. - Αὐγ. 1981) καὶ «Ἐπιστημονικὴ σκέψη», τεῦχ. 4 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1981).

4. Ἡ ἐκδήλωση πραγματοποιήθηκε στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (9-12-1981) μέ τὸ ἀκόλουθο πρόγραμμα: *B. A. Κύρκας*: Ἡ θέση τοῦ Hegel στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, *E. I. Μπιτσάκης*: Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, *N. Ψημμένος*: Ἡ κλασικὴ παιδεία τοῦ Hegel, *Γ. Ἀποστολοπούλου*: Ὁ Hegel καὶ ἡ διαλε-

6. Μετὰ ἀπ' αὐτὴ τὴ συνοπτικὴ καταγραφή τῆς παρουσίας τοῦ Hegel στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη μποροῦμε νὰ ὀδηγηθοῦμε στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα - ὑποδείξεις:

α. ἡ γνωριμία μὲ τὴ φιλοσοφία του, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἔγινε σχετικὰ νωρὶς δίνοντας ὄχι καὶ τόσο εὐκαταφρόνητους καρπούς·

β. ἀπαιτεῖται ἀρχεϊκὴ ἔρευνα καὶ συναγωγὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τοὺς πρώτους Ἑλλήνες μαθητές του·

γ. ἐπιβάλλεται νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ ν' ἀξιολογηθοῦν ὀρθὰ οἱ νεοελληνικὲς προσεγγίσεις, κυρίως τοῦ 19ου αἰώνα, τῆς φιλοσοφίας του·

δ. εἶναι αὐτονόγητη, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν, ἡ μελέτη τῶν στιγμῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας καθὼς καὶ ἡ ἀποσαφήνισιν τῆς κοινωνικῆς τῆς λειτουργίας·

ε. εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐκπόνησιν εἰδικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴ διερεύνησιν τῶν ἐπιπτώσεων ποὺ εἶχαν στὶς δικές μας ἀναλύσεις οἱ ξένες προσεγγίσεις τοῦ Hegel·

στ. παρ' ὅλες τὶς μεταφράσεις ἔργων του λείπουν οἱ καλὲς καὶ σχολιασμένες - ἂν γίνεταί - μεταφράσεις στὴ γλώσσα μας·

ζ. ἀπομένουν ἐπίσης νὰ μεταφραστοῦν ὀρισμένα ἀξιόλογα ἔργα ἀπὸ τὴν παγκόσμια βιβλιογραφία, ὅπως («Ὁ νεαρὸς Hegel») τοῦ G. Lukács, «Hegel καὶ μαρξισμὸς» τοῦ L. Colletti¹ ἢ μικρότερες πρόσφατες ἐργασίες τῶν Ἀνατολικογερμανῶν².

η. ἐνθαρρυντικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει κιόλας πρωτότυπη ἑλληνικὴ ἔρευνα, γνωστὴ στὴ χώρα μας καὶ στὸ ἔξωτερικόν·

θ. ἡ οὐσιαστικὴ πρόοδος τῶν χειρῶν σπουδῶν σήμερα, ὅπως καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Λένιν ποὺ πρότεινε νὰ συγκροτηθεῖ «ἓνα εἶδος φίλων ὕλιστῶν τῆς χειρῶν διαλεκτικῆς»³, συναρτᾶται μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μαρξιστικῆς ἔρευνας.

κτικὴ ἐμπειρία τῆς καμπῆς τῆς ἱστορίας, Γ. Κουμάκης: Hegel: ἡ φιλοσοφικὴ θεώρησιν τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, II. X. Νοῦτσος: G. Lukács: Καταγωγὴ καὶ ὄρια τοῦ χειρῶνισμοῦ τῆς περιόδου 1919-1928.

1. Il Marxismo e Hegel (Bari 1969), σσ. 441.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ R. Stiehler, Geschichte und Idealismus, «Deutsche Zeitschrift für Philosophie», τ. 18 (1970), σ. 809 καὶ H.-C. Rauh, Zur Einheit von Erkenntnistheorie und Ideologiekritik bei Hegel, DZfPh, τ. 29(1981), σ. 1206 κκ.

3. Über die Bedeutung des streitbaren Materialismus (1922), LW, τ. 33. σ. 220.

HEGELS PRÄSENZ IM NEUGRIECHISCHEN DENKEN

Zusammenfassung

Dieser Aufsatz verfolgt zwei Ziele: Es wird versucht, einerseits die neugriechischen Bemühungen um das Verständnis der Hegelschen Philosophie darzulegen und andererseits die historisch - gesellschaftlichen Faktoren, die den jeweiligen Rahmen dieser interpretatorischen Bemühungen bildeten, zu erschliessen. Die neugriechischen geschichtssphilosophischen Betrachtungen des vorigen Jahrhunderts, die von Hegel beeinflusst waren, standen im Zusammenhang mit den Grundproblemen des neugegründeten Nationalstaats - insbesondere mit den Problemen der Nationaleinheit und der ökonomischen Entwicklung - und waren die theoretische Voraussetzung für den Aufbau der Ideologie von der bedeutenden Rolle, die die griechische Nation in der Weltgeschichte zu spielen hat, und von der «ewigen Kindheit» der Griechen. Im 20. Jahrhundert - besonders in den dreissiger Jahren - sind drei Richtungen der neugriechischen Interpretationen der Hegelschen Philosophie herausgebildet, die allerdings sowohl im Zusammenhang mit den sozialpolitischen Prozessen und ideologischen Richtungen Griechenlands wie auch unter dem Einfluss der kontinentalen «Hegelrenaissance» stehen: die konservativ - akademische (Logothetis), die liberal - akademische (Theodorakopoulos, Kanellopoulos, Tsatsos) und die marxistische (R. Imbriotis, Glinos, Theodoridis). In der Nachkriegszeit sind mehrere Aufsätze (mit verschiedenen methodologischen Vorbindingungen und ideologischen Zwecken), einige Übersetzungen Hegelscher Texte und ausländischer Hegel - Literatur, die das neugriechische Interesse am Denken des «Nationalphilosophen» Deutschlands zeigen, veröffentlicht worden.

Jannina
Panajotis Noutsos